देवभूमि-सौरभम्
Devabhūmisaurabham
Vol 1 Issue 1 January 2024 Devabhūmisaurabham International Journal of CSU Shri Raghunath Kirti Campus Devprayag Uttarakhand India

व्याकरणे विवृतप्रयत्नविमर्शः

डा. मनीष शर्मा
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
श्रीरघुनाथकीर्तिपरिसरः देवप्रयागः
सहायक प्राध्यापक व्याकरणविभागः
मो. 08922041232

सारांशः

व्याकरणशास्त्रं शब्दानुशासनमित्यपि सर्वत्र व्यह्रियते तथा शब्दानुशासनेन वर्णानामनुशासनमिति फलितार्थेन सम्बन्धः क्रियते । अनुशासनपदेन साधुत्वार्थमपि प्रतिभाति यतः व्यवहारे बालकं प्रति अनुशासनं तेन बालकेभ्यः साधुत्वं समागच्छेत् इति अभिप्रायः तद्वदेव अत्रापि शब्दानां साधुत्वं यथा स्यात् , एतदर्थमस्ति अनुशासनं येन अनुशासनेन शब्दसाधुत्वं स्पष्टतया बुद्धीभवति वर्णानां साधुत्वस्वीकारे सति प्रक्रियानिर्वाहः व्याकरणे आपतति तच्च प्रक्रियायां कथं वर्णव्यवहारः मुखे स्यात् यच्च उच्चारणेन प्रयोगः भवेत् अथवा तस्य साधुत्वं वा स्यात् वर्णज्ञानेन शब्दानां परिपाकः भवति इति अभिप्रायः कथितञ्च भर्तृहरिणा वाक्यपदीये

न वर्णव्यतिरेकेण पदमन्यच्च विद्यते ।
वाक्यं वर्णपदाभ्यां च व्यक्तिरिक्तं न किञ्चन् ।।1

तथैव व्याकरणशास्त्रे शब्दसाधुत्वप्रतिपादनात् प्राक् प्रक्रिया भवति तत्र वर्णज्ञानेन वर्णशाब्दबोधः स्थानप्रयत्नाभ्यां सुस्पष्टतया सम्पद्यते, तदनन्तरमेव स्वरविषये बोधः समायाति यतो हि स्वरं वर्णं विना स्वरस्य कल्पना अपि कर्तुं नैव शक्यते तथा च स्वरं शाब्दबोधः भवितुं नार्हति यजुर्वेदे तु सर्वत्र स्वरमेव ज्ञात्वा वेदार्थबोधः सम्भवति अतः स्वराणां प्राथ्यमेन उपस्थितिश्च बहुत्र दरीदृश्यते तथा च तेषु स्वरेषु विवृतस्वरस्य वैशिष्टयमपि वर्तते कथमिति चेत् स्वराणां राजा विवृतस्वर एव इति ।

स्वरविषये वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां प्रयत्नविषये **आद्यश्चतुर्धा**2 इति दीक्षितेन कथितम्। लघुकौमुद्यां वरदराजार्येण पञ्चधा स्वीकृतं तर्हि अनयोः भेदः कः आभ्यन्तरप्रयत्नविषये इति जिज्ञासायां वस्तुतः ईषद्विवृतप्रयत्नं दीक्षितेन नाङ्गीकृतं यतः **नाज्झलौ**3 सूत्रस्य सत्वात् अच् हल् अनयोः सवर्णसञ्ज्ञा न भवति । वरदाचार्येण स्वीकृतं चेत् ईषद्विवृतप्रयत्नेन लघुकौमुद्यां नाज्झलौ सूत्रं नोपात्तं वर्तते एतस्मादेव । विवृतप्रयत्नस्तु स्वराणामेव भवति तर्हि विवृतप्रयत्नविषयेऽपि मनसि कदाचित् भ्रमो वा स्यात् । पाणिनिना सूत्रं व्यरचि **अ अ**4 अष्टाध्यायां वर्तते अन्तिमं सूत्रं लुप्तषष्ठ्यन्तं स्वीक्रियते। प्रथमोऽकारः विवृतप्रयत्नः द्वितीयविधीयमानः अकारः संवृतप्रयत्नः वर्तते । सूत्रार्थस्तु विवृतप्रयत्नमुच्चार्य संवृतप्रयत्नं सूत्रेण विधीयते यतः अन्तिमं सूत्रं अष्टाध्यायीग्रन्थस्य तर्हि **पूर्वत्रासिद्धम्**5 सूत्रेण विधीयमानस्य संवृतप्रयत्नस्य सम्पूर्णामष्टाध्यायीं प्रति असिद्धत्वात् पुनः विवृतप्रयत्नमेव संतिष्ठते । अनेन ज्ञायते प्रक्रियायां सर्वत्र विवृतप्रयत्नस्यैव उपस्थितिः तस्मादेव प्रक्रियायां तु विवृतमेव सर्वत्र व्यवहारः कौमुद्यां महाभाष्यकारेणाऽपि अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः इति प्रोक्तम्। व्याकरणे अस्मिन्

विषये महती चर्चा दरीदृश्यते। अकारस्य विवृतोपदेशेन दीर्घाकारस्य ग्रहणं यथा भवेदिति एतदर्थमेव उपदेशः कर्तव्यः अइउण् सूत्रस्थाकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः इति प्रतिज्ञा तत्रापि विशेषतः सर्ववर्णान् सम्यक् विचार्य विशेषेण अत्र अकारस्य कर्तव्य इति विवृतोपदेशः तेन आकाराणां ग्रहणं यथा स्यात् । अकारस्य संवृतप्रयत्नत्वात् तथा दीर्घप्लुतयोः विवृतप्रयत्नस्य सत्वाच्च प्रयत्नभेदात् सवर्णसञ्ज्ञा बाधः चेत् विवृतोदेशः कर्तव्यः अकारस्य इत्यभिप्रायः यद्यपि सवर्णग्राहकता तु अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः इत्यस्मिन् सूत्रे विद्यते तथापि सजातीयत्वं स्यात् तदर्थमेव **अकारस्य विवृतोदेश आकारग्रहणार्थः**[6] भाष्यकारेण प्रोक्तम्। यदि आकृतिपक्षमाश्रित्य विचार्यन्ते चेत् प्रयोजनं नास्ति यतो हि ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानात् अत्वजातित्वेन बोधः कर्तुं शक्यते केषामाचार्याणामाशयः किन्तु विवारप्रयत्नभेदस्य सत्वात् विवारयति विकासयति वा आस्यमिति विवारः प्रयत्नः व्यक्तिपक्षे तु ग्रहणकशास्त्रारम्भस्य सत्वात् दोषापत्तिः। यदि विवारभेदात् कथ्यते तर्हि कालभेदोऽपि आपतति अत एव **तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्**[7] सूत्रे आस्यप्रयत्नमित्यत्र समासः आस्यञ्च प्रयत्नञ्च आस्यप्रयत्नौ तुल्यौ आस्यप्रयत्नौ यस्य वर्णजालस्य तत् तुल्यास्यप्रयत्नमिति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिः प्रतिपादयितुं शक्यते आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसञ्ज्ञा भवन्ति इति । अनेन सूत्रेण बाह्यत्वं नाभिप्रदेशे विशिष्टप्रयत्नारम्भद्दीर्घादिव्युत्पत्या नाभेः अस्यात् बाह्यत्वात् कालस्य बाह्यत्वम् । तथैव विवृतप्रयत्नादीनां चास्यवर्तिप्रयत्ननिष्पाद्यत्वात् आभ्यन्तरत्वम् ।

विवृतोपदेशः कर्तव्यः इति उक्त्वा प्रयोजनं विचार्यते अथवा संवृतप्रयत्नविषये अनूद्य विवृतप्रयत्नस्य उपदेशः तस्यैव अन्वाख्यानमिति यतो हि पूर्वमेव कथितञ्च पाणिनिना अ

अ सूत्रं व्यरचि सूत्रानुशासने विवृतप्रयत्नस्य संवृतप्रयत्नं बोधयति आचार्यः । इतोऽपि प्रयोजनं वर्तते यथा अतिमालः , अतिखट्वः आनन्तर्येण विवृतप्रयत्नस्य विवृतप्रयत्नः स्यादिति कुत्रापि लोके वेदे विवृतप्रयत्नस्तु नास्ति तस्मादेव विवृतोपदेशः निर्दिष्टः आचार्येण ।   अइउण् इत्यत्र अकारस्य विवृतोपदेशः भवति चेत् अन्यत्रापि धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थलेषु सवर्णग्रहणार्थं हि उपदेशः कर्तव्यः किन्तु अक्षरसमाम्नायिकेन अस्य ग्रहणं भवितुमर्हति इति वक्तुं न शक्यते यतः विवारभेदात् संवृतप्रयत्नस्य सत्वात् न भवति। शाम्यति इत्यादिस्थलेषु दीर्घत्वं यथा स्यात् एदर्थमेव सर्वत्र विवृतोपदेशः कर्तव्यः किन्तु आचार्याणां प्रवृत्तिः बोधयति अक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादिस्थानां सर्वेषां ग्रहणं भवति यथा **अकः सवर्णे दीर्घः**8 अत्र दीर्घकार्ये अक् प्रत्याहारग्रहणे सति प्रक्रियायां द्वयोः अकारयोः दीर्घत्वं सिध्यति न तु अक्षरसमाम्नायिके अकारद्वयं निर्दिष्टं तर्हि आचार्याणां सूत्रप्रवृत्या ज्ञायते यत् धात्वादिस्थानां सर्वेषामपि ग्रहणं अइउण् घटकाकरस्य विवृतोपदेशेन हि सिध्यति । मालाढकमिति खट्वाढकमित्यत्र इत्यत्र दीर्घत्वं यथा स्यात् एतदर्थमपि वर्तते किन्तु विवृतोपदेशः यथा भवति तथैव संवृतोपदेशः किमर्थं नेति अनयोः कः विशेषः वर्तते । वस्तुतः यानि प्रतिपदिकानि सन्ति तेषां यदि तथैव विवृतोपदेशः क्रियते चेत् गौरवं स्यात् प्रतिपदपाठेन उपदेशः सम्भवमेव नार्हति तर्हि धात्वादिस्थानामपि विवृतप्रयत्नमपि अक्षरसमाम्नायिकेन बोध्यम् । केचित् वदन्ति दीर्घप्लुतवचने कदाचित् संवृतप्रयत्नस्य निवृत्तिः स्यात् एतदर्थं विवृतोपदेशः कर्तव्यः अर्थात् दीर्घप्लुतौ संवृतप्रयत्नौ न स्याताम् वृक्षाभ्याम् रामा इत्यादिस्थलेषु प्लुतस्थलेषु संवृतप्रयत्नः न स्यात् अन्यथा प्रयोगासिद्धिः महाभाष्यकारेण कथितञ्च **दीर्घप्लुतवचने च**

संवृतनिवृत्यर्थः[9] किन्तु वस्तुतः सिद्धान्ते कश्चित् दोषः नास्ति कुत्रचिदपि दीर्घप्लुतौ संवृतप्रयत्नौ न स्तः विवृतप्रयत्नौ एव भवतः तर्हि केचिद् वदन्ति एकदेशिनः तन्न सम्यक् अन्यथा कृत्वा सन्देहः अन्यथैव समाधानमिति तेषामाशयः ।

विवृतप्रयत्नस्य उपदेशः सवर्णग्रहणार्थमिति व्याख्यातमेव पूर्वम् । यतो हि तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् सूत्रे तुल्यौ आस्यप्रयत्नौ इति विग्रहे प्रयत्नस्य साम्यत्वादेव सवर्णसञ्ज्ञा कल्पते प्रयत्नभेदाच्च कदापि सवर्णसञ्ज्ञा नैव भवितुमर्हति तथैव स्थानसाम्यं भवति चेत् सवर्णसञ्ज्ञा स्थानेऽन्तरतमः सूत्रे स्थानग्रहणसामर्थ्यात् स्थानकृतान्तर्यमेव बलीयान् इत्यपि सङ्गच्छते अनेन व्याख्यानेन प्रक्रियाविशेषरूपेण निर्वाहो यथा स्यात् एतदर्थमेव विवृतप्रयत्नोपदेशस्य प्रयोजनमिति। अक्षरसमाम्नायिके अकारस्य विवृतप्रयत्नस्य उपदेशात् अन्यत्र **अस्य च्वौ**[10] इत्यादिस्थलेषु कथं प्राप्तिः स्यात् यतो हि अकः सवर्णे दीर्घः इत्यत्र ककारानुबन्धं दृष्ट्वा अनुमीयते अनुकृतोऽयमकारः किन्तु यस्येति च अस्य च्वौ इत्यादिस्थलेषु अण् अभावात् कथं प्रक्रिया निर्वाहः भवेदिति आशङ्क्य यद्यपि अयमकारः एकः तदेव धात्वादिस्थानामपि बोधः करणीयः कदाचित् अनुबन्धसङ्करः प्राप्नोति यतः कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे कः इत्यनयोः अनुबन्धः णित् कितञ्च भवति तर्हि साङ्कर्यमेव तदेव महाभाष्यकारेण कथितम् **अनुबन्धसङ्करस्तु**[11] इतोऽपि अयमकारः एकः यस्य विवृतोपदेशः स्वीकृतः तर्हि न हि लोके एकेन घटेन युगपद् कार्यं कुर्वन्ति जनाः तर्हि पृथक् पृथक् घटमाधारीकृत्य कार्यं भवति तथैव अयमकारः युगपद् कथं सर्वत्र उच्चारणं स्यात् एवमेव पूर्वपक्षवादिनः कथयन्ति तस्य अनुबन्धसङ्करविषये भाष्ये कथितं **विषयेण नानालिङ्गकरणात् सिद्धम्**[12] पाणिनिना सूत्रेषु नाना चिन्हमनुबन्धरूपं योजितं तेन ज्ञायते

अनुबन्धसङ्करोऽयं दोषः नास्ति यतो हि तथा स्यात् आचार्याणां सूत्राप्रमाण्यापत्तिः आपद्येत किन्तु आचार्य सूत्रशैल्या विज्ञायते यत् नायं दोषः यच्च वदन्ति युगपद् एकस्य अकारस्य उच्चारणं कथं स्यादिति तर्हि कथ्यते सति सम्भवे कार्यमनेकोऽपि युगपदेव भवति यथा घटस्य दर्शनं स्पर्शनं युगपदेव व्यवह्रियते तथैव अकारोच्चारणं सति सम्भवे भवत्येव भाष्यटीकाकारेण कथितम् **एकस्यैव अकारस्य युगपत् स्थानकरणनिष्पन्नध्वनिव्यङ्ग्यत्वात्सर्वैरुच्चारणं शक्यम्**[13] काव्यवधानात् असंहितापाठः दृश्यते अक्षरसमाम्नायिकेषु अइउण् इत्यत्र असंहितापाठः अत्र कालव्यवधानात् न भवति संहिता । शब्दव्यवधानादपि अवलोक्यते यथा दण्डः अत्र आद्यन्तयोः अकारःभिन्नः णकारशब्दव्यवधानात् तर्हि अयमकारः एकः युगपद् प्रवृत्तिः सर्वत्र दृश्यते व्यवहारे अश्वः, अर्कः, अर्थः एककालावच्छेदेन अकारः पृथक् पृथक् स्थानेषु उपलभ्यते तर्हि व्यक्तिपक्षेऽपि अस्य नानात्वं सङ्गच्छते ।

वस्तुतः अष्टादश अकारः इति व्यक्तिपक्षे अइउण् इति यदि जातिपक्षं स्वीक्रियते तर्हि अणुदित्सवर्णसूत्रे अण् ग्रहणस्य वैयर्थापत्तिः। व्यक्तिपक्षे अस्य च्वौ इत्यादिस्थलेषु सवर्णग्रहणानुपपत्तिः इति महती समस्या । अतः सूत्रकारस्य आशयः दुर्वच इति तर्हि सूत्रोपपत्तिः कर्तव्या तथाहि अयमकारः तु एकः एव प्रतिज्ञाबलाद् । अकारधर्मव्यवस्थापनाय कुत्र अण् कार्यं न प्राप्नोति सवर्णसञ्ज्ञा चेत् अप्रत्ययादिविधिस्थले दीर्घप्रवृत्तिः न तथा अस्य च्वौ इत्यत्र विधिसूत्रात् शुक्लीभवति इत्यादिस्थलेषु न प्रवृत्तिः स्यात् तदा ग्रहणकशास्त्रं क्रियते। तच्च सावर्ण्याधीनमिति ह्रस्वस्य विवृतत्वं प्रतिज्ञायते । अस्य च्वौ इत्यादौ अण् अभावात् ग्राहकत्वं न स्यादिति

चेत् विवृतप्रयत्नह्रस्वादेः सामान्यतया अण् इत्यस्य सत्वात् । इमे वर्णा तर्हि **शकुनिवत्स्युः**14 इति भाष्ये व्याख्यातम् आशुगामी पुरस्तात् उत्पतिताः अन्नतरमेव दृश्यन्ते तथैव अयमकारः अत्र अवलोक्यते श्रावणप्रत्यक्षश्च जायते अनेन कर्तुं न शक्यते अनित्यत्वापत्तिः वर्णाः शब्दाः नित्याः तर्हि कूटस्थाविचालिभिः वर्णैः कथं गम्यते अत्र अकारः पश्चात् अकारः नित्यत्वं भज्जेत कूटस्थाभावात् । व्यक्तिस्फोटवादिनः कालशब्दाभ्यामेव व्यञ्जकवर्णानां ध्वनिव्यवायः । वस्तुतः व्यङ्ग्यस्य नास्ति एतादृशः इति कथयन्ति । व्यक्तिस्फोटविषये तावद् पृथक् पृथक् स्वीकरे सति तदा बोधः । तर्हि एते इमे वर्णाः आदित्यवत् भवेयुः सूर्यः एकः अनेकाधिरणस्थः एककालाच्छेदेन युगपद् पृथक् पृथक् अधिकरणेषु उपलभ्यते तथैव अकारोऽपि भिन्नभिन्नाधिकरणेषु उपस्थिति बोध्या , शब्दानां स्थानं तु वस्तुतः अकाशः श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिर्निर्ग्राह्यः प्रयोगे सति स्फुटति महाभाष्यकारेण कथितञ्च आकृतिग्रहणात् सिद्धम् अत्वावच्छेदेन सर्वेषामकाराणां ग्रहणं तथैव इवर्णोवर्णोऽपि अकारस्य विवृतोपदेशस्य प्रयोजनं सुस्पष्टमेव वर्तते यत् अत्र सवर्णग्रहणं प्रक्रिया निर्वाहो यथा स्यात् ।

1. वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्ड पृष्ठसंख्या 80
2. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी प्रथमोभागः पृष्ठसंख्या 18
3. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी प्रथमोभागः पृष्ठसंख्या 23
4. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी प्रथमोभागः पृष्ठसंख्या 18
5. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी प्रथमोभागः पृष्ठसंख्या 19

6. महाभाष्यं प्रत्याहाराह्निकं श्रीगुरूप्रसादशास्त्रिसम्पादनं पृष्ठसंख्या 79

7. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी प्रथमोभागः पृष्ठसंख्या 16

8. अष्टाध्यायीग्रन्थः गोपालदत्तपाण्डेयः सम्पादकः षष्ठाध्यायः प्रथमः पादः पृष्ठसंख्या 71

9. महाभाष्यं प्रत्याहाराह्निकं श्रीगुरूप्रसादशास्त्रिसम्पादनं पृष्ठसंख्या 86

10. अष्टाध्यायीग्रन्थः गोपालदत्तपाण्डेयः सम्पादकः षष्ठाध्यायः प्रथमः पादः पृष्ठसंख्या 91

11. महाभाष्यं प्रत्याहाराह्निकं श्रीगुरूप्रसादशास्त्रिसम्पादनं पृष्ठसंख्या 88

12. महाभाष्यं प्रत्याहाराह्निकं श्रीगुरूप्रसादशास्त्रिसम्पादनं पृष्ठसंख्या 89

13. महाभाष्यं प्रत्याहाराह्निकं श्रीगुरूप्रसादशास्त्रिसम्पादनं प्रदीपः पृष्ठसंख्या 92

14. महाभाष्यं प्रत्याहाराह्निकं श्रीगुरूप्रसादशास्त्रिसम्पादनं पृष्ठसंख्या 94